

ઉત્તર ગુજરાતના ઇતિહાસ જાણવાના સાધનો તરીકે લોકગીતોનું મહત્વ

સુથાર કૌશલકુમાર અરવિંદભાઈ

પીએચ.ડી.રીસર્ચ સ્કોલર, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ

માર્ગદર્શક : ડૉ.વિક્રમસિંહ અમરાવત

Abstract:

ઇતિહાસ એ ભૂતકાળનાં માનવજીવન અને માનવીની પ્રવૃત્તિઓની આધારભૂત માહિતી આપે છે. ઇતિહાસ જાણવાના સાધનો વ્યાપક અને વિવિધ પ્રકારનાં છે. અવશેષો, નમૂનાઓ, અહેવાલો, દસ્તાવેજો, વિવિધ ગ્રંથો અને અલિખિત સાધનો કે મૌખિક પરંપરાઓ એ ઐતિહાસિક સાધનો કહેવાય. જેની મદદથી તત્કાલીન સમાજજીવનનો ઇતિહાસ જાણી શકાય છે. અલિખિત સાધનો કે મૌખિક પરંપરા એટલે આપણું લોકસાહિત્ય. જોકે વર્તમાન સમયમાં લોકસાહિત્યના નિષ્ણાતો દ્વારા તેના સંપાદનના કાર્ય થયા છે. લોકસાહિત્યમાં ભવાઈ, લોકકથાઓ, લોકોક્તિ, લોકગીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. લોકગીતોનો સામાજિક સમુદાયના જીવન સાથે સંબંધ છે. સમાજના લોકોની જીવનરીતિ, તેમની પીડા, તેમના પર થયેલા અત્યાચારો લોકગીતોમાં વર્ણવાયેલા છે. વિવિધ પ્રદેશ, વિસ્તાર કે પંથકના લોકગીતોમાંથી સમાજજીવનનો ઇતિહાસ જાણી શકાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કરતી વિવિધ જ્ઞાતિ કે સમુદાય, સમાજના આનંદપ્રમોદ, દુઃખ, દર્દો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, રૂઢિઓ, રીત-રિવાજ, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, ઐતિહાસિક માહિતીઓ, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વાસ્તવિકતાઓનું પ્રતિબિંબ લોકગીતોમાં જોવા મળે છે. લોકગીતો એ લોકોના હૈયે સચવાયેલાં દસ્તાવેજ છે. લોકગીતોમાં ઇતિહાસને વણી લેવામાં આવ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં મહેસાણા, પાટણ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને અરવલ્લી જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. પહેલાંના સમયમાં ચુંવાળ, વઢિયાર, ધાણધાર, જેતવાડો, કાંકરેજ, ડીસાવળ, અનાવાડો અને ખાખરીયા ટપ્પો વગેરે તરીકે ઓળખાતા ઉત્તર ગુજરાતના વિસ્તાર કે પંથકના ઐતિહાસિક બનાવો કે ઘટનાઓની માહિતી લોકગીતોમાં વર્ણવાયેલી છે. બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને અરવલ્લી જિલ્લામાં વસવાટ કરતા ડુંગરી ભીલ આદિવાસી સમાજના લોકગીતોમાં તેમનો ઇતિહાસ રહેલો છે. લોકગીતોમાં પ્રતિબિંબિત ઐતિહાસિક સત્યો એ શુદ્ધ ઇતિહાસલેખનમાં સહાયરૂપ બની શકે છે. સમાજજીવનના સત્યને ઉજાગર કરતા ઇતિહાસ જાણવાના અનેક સાધનોમાં લોકગીતોની અવગણના ન કરી શકાય. આમ, ઉત્તર ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવા માટે લોકગીતોને મહત્વનું સાધન ગણી શકાય.

Key Words:

ઉત્તર ગુજરાત, ઇતિહાસ જાણવાના સાધનો, લોકગીતો

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાતના ઉત્તરનો ભાગ ઉત્તર ગુજરાત તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં મહેસાણા, પાટણ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને અરવલ્લી જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. તેની ઉત્તરે તથા પૂર્વે રાજસ્થાન, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને દક્ષિણે મધ્યગુજરાતનો પ્રદેશ આવેલો છે. બનાસકાંઠા અને સાબરકાંઠાની પૂર્વ દિશાએ અરવલ્લીની ટેકરીઓનો ડુંગરાળ પ્રદેશ આવેલો છે. અરવલ્લીની બીજી એક શાખા સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાંથી પસાર થઈને વિજયનગર તાલુકા તરફ

આગળ વધે છે. જે આગળ જતા આરાસુરની ટેકરીઓ તરીકે ઓળખાય છે. આવા પહાડી પ્રદેશોમાં વર્ષોથી અરણ્ય જીવન જીવતા ભીલો વસવાટ કરે છે.^૧

વિવિધ જાતિસમૂહનાં આગમન અને ગુજરાતમાં થયેલા તેમના સ્થાયી વસવાટનો ઇતિહાસ અને તે અંગેની દંતકથાઓ છે. મોટા ભાગના સમૂહો આમ ઉત્તરના જમીન માર્ગે આવ્યા અને પંજાબ, રાજસ્થાન, મારવાડ થઈને ગુજરાતમાં આવ્યા અને અનેક સમૂહોએ ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કર્યો.^૨ ઉત્તર ગુજરાતનો બહુચરાજી આસપાસનો પ્રદેશ ચુંવાળ, રાધનપુરથી કાંકરેજ સુધીનો પ્રદેશ વઢિયાર, ડીસા આસપાસનો ડીસાવળ, થરાદ આસપાસનો થરાદરી, કડી આસપાસનો પ્રદેશ ખાખરિયો ટપ્પો, સિદ્ધપુર-પાટણ આસપાસનો પ્રદેશ પાટણવાડો, પાલનપુર આસપાસનો પ્રદેશ ધાણધાર, ખેરાલુ આસપાસનો પ્રદેશ ગઢવાળો વગેરે જેવા પંથક કે વિસ્તાર તરીકે ઓળખાતો. આ પંથકમાં પાટીદારો, આંજણા(ચૌધરી), ઠાકોર, રાજપૂત, મુસલમાન, હરિજન, બ્રાહ્મણ, માળી, સલાટ, દેવીપૂજક, રબારી, રાવળ, સુથાર, કુંભાર, સથવારા, સોની, લુહાર, દરજી, તુરી, વાણિયા, ભાવસાર વગેરે જાતિ-જાતિના લોકો વસે છે. આ ઉપરાંત, વહીવંચા બારોટ, ભાટ, મીર, નાયક કે તરગાળા, નથબાવા(ભરથરી), ચારણ કે ગઢવી જેવા લોકસાહિત્યના વાહકોનો સમાવેશ થાય છે. આમ, ઉત્તર ગુજરાતની ધરતી પર લોકસંસ્કૃતિ પાંગરી. આ લોકસંસ્કૃતિમાં અપાર વૈવિધ્ય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વસતા સમાજની સામાજિક, ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિની વાસ્તવિકતા લોકગીતોમાં વર્ણવાયેલી છે.

ઉત્તર ગુજરાતના ઇતિહાસ જાણવાના સાધનો તરીકે લોકગીતોનું મહત્વ :

ઇતિહાસ એ સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલો છે. ભૂતકાળના માનવજીવન અને માનવીની પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ વિવિધ અવશેષો, દસ્તાવેજો, સાહિત્યિક લિખિત સાધનો અને મૌખિક પરંપરા કે અલિખિત સાધનો પરથી જાણી શકાય છે. મૌખિક પરંપરા એટલે કંઠોપકંઠ સચવાયેલું અને પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું લોકસાહિત્ય. લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોનું મહત્વ સવિશેષ છે. દરેક સમાજના લોકો પોતાની લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને વ્યથાઓ લોકગીત દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતા હોય છે. લોકસાહિત્યવિદ્ ડૉ. હસુ ચાક્ષિક લોકગીત વિશે નોંધે છે કે, ‘જે રચનાઓ વિશ્વના મોટાભાગના બધા જ પ્રદેશોમાં, એમાં વસતી જાતિ કે જાતિઓ દ્વારા ગવાતા આવ્યા છે

અને જેમનો કોઈ એક રચયિતા નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, તેવી રચનાઓને લોકગીત કહેવામાં આવે છે.’

લોકગીતોમાં લગ્નપ્રસંગના ગીતો, રાજિયા કે મરશિયાં જેવા શોકપૂર્ણ ગીતો, કોઈ ઐતિહાસિક પાત્ર કે ઘટનાને લગતા રાસડા કે રાહડા (કથાગીત) જેવા ઐતિહાસિક ગીતો, વિવિધ ઉત્સવો કે તહેવારના ગીતો, જ્ઞાતિ, સ્થળ કે પ્રદેશ ઉલ્લેખના ગીતો, ઋતુઓના ગીતો, ચારણી દુહા વગેરે પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. લોકગીતોમાં સમાજજીવન મહત્વનો આધાર છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કરતી જ્ઞાતિ કે સમાજના આનંદપ્રમોદ, પીડા, દુઃખ, લોકમાન્યતા, પરંપરા, રૂઢિઓ, ઐતિહાસિક વિગતો, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વાસ્તવિકતાઓનું પ્રતિબિંબ લોકગીતોમાં જોવા મળે છે.

‘જેસંગ બેઠો ભરી રે સભાય, જાયક આવ્યા રે જાયવા’ અને ‘રાજા પોઢ્યો મંદિર મેડી મોઝાર’

આ જસમાના રાસડામાં પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ખોદવા માટે આવેલા ઓડ જાતિની સ્ત્રી જસમા ઓડણ અને પાટણના રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહની કથા ગીત સ્વરૂપે છે. જેમાં રાજસત્તાના પ્રલોભનો ફુકરાવી નારીની બહાદુરી, તેની ચારિત્ર્ય શુદ્ધતા અને પતિવ્રતા જોવા મળે છે. તત્કાલીન સમયના ગ્રંથમાં નહીં પણ લોકહૈયે આ રાસડા સચવાયેલા છે. જેમાંથી જે તે સમયની સ્ત્રીજીવનની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે.

ન્યાય, નીતિ અને ધર્મ માટે, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને ગરીબોને સહાય કરી હોય અને બહાદુરીથી સામનો કરી વીરગતિ પામ્યા હોય એવા બહારવટિયાઓના લોકગીતો રચાયા છે અને ગવાયા છે. જેમાં ચુંવાળ પંથકના ભંકોડાના ભૂપતસિંહ, પાટણના સરિયદ ગામના મીરખાં અને ધીરજી વગેરેના રાસડા ગવાયા છે.

‘જીના હાકોટે ધરુજે કડીનાં કાંગરા’ તથા ‘ભંકોડું ને કડી લડે, જાણે સતારા રામ’ આ દુહા, કથાગીત ચુંવાળ પંથક ભંકોડાના ગરાસદાર ભૂપતસિંહ અને કડીના ગાયકવાડી સૂબા મલ્હારરાવ ગાયકવાડે ભંકોડા પર ચડાઈ કરી અને છેલ્લે બંને વચ્ચે સમાધાન કરીને ખુદ ગાયકવાડ સામે મલ્હારરાવને બંડ કરવું પડ્યું તેમાં ભૂપતસિંહે મલ્હારરાવને મદદ કરી તેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ.સ. ૧૮૧૪માં ભૂપતસિંહનું અવસાન થયું.

‘સરિયદનો નર છે વંકો, મીરખાં ! તારો દેશમાં ડંકો’ અને ‘સરિયોદ તે ગામનો સંધી મીરખાનજી, બા’રવટે જોને ચડિયો !’ આ રાસડા પાટણના સરિયદ ગામના મીરખાંનો છે. તેઓ વિજાપુરમાં ચોકીદાર તરીકે નોકરી કરતા હતા. તેના પિતા મુરાદખાનની લીલૂડી નામની ઘોડી ખારામીઠા ગામના દલસંગ ચૌધરીએ આંચકી લીધી. મુરાદખાન ઘવાયા. ત્યારે મીરખાન તે ઘોડી પાછી લેવા માટે બહારવટે ચડે છે તેની માહિતી તથા વીછોડાપુરમાં મૂળી રબારણે બધાને પાણી પાચું અને એક સાથીદારની દાનત રૂપાળી રબારણ પર બગડી ત્યારે મીરખાને તેના સાથીને મારી નાખ્યો અને મૂળી રબારણને બહેન બનાવી. તથા મહેસાણાના લાંઘણજ અને ગોઝારિયા ગામને ભાંગ્યું. ગાયકવાડી ગામ ભાંગતા સૈનિકોની ફોજ તેને પકડી વડોદરા લઈ ગઈ. સાત દિવસ રાખી તેને મૃત્યુદંડ આપવામાં આવ્યો. તેની છેલ્લી ઈચ્છા મુજબ ચાંદાપીરની જગ્યા પાસે દફનાવવામાં આવ્યો. તે ગાયકવાડી સરકાર અને ગોરા એજન્સી સામે બહારવટે લડ્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૪ સુધી ચાર વર્ષ બહારવટું ચલાવ્યું.

‘હાડ હેમાળે ગાળ્યાં ખુમાણસંગ’ એ ઈંડરવાડાના ધીરજી બહારવટિયાનું કથાગીત છે. જેમાં ઈંડર પરગણાના વાંકાનેરના ઠાકોર ખુમાણસિંહ ઈંડરના મહારાજાએ પાનોલના ચારણો પર જુલમ કર્યો. એથી નારાજ થઈ હિમાલયમાં હાડ ગાળવા ગયા. વાંકાનેર ઠકરાત બહાદુરપુત્ર ધીરજીએ સંભાળી. ઈંડરના રાજા ગંભીરસિંહના કુંવર લાલજી ધીરજીના મિત્ર હતા. ઈંડરના મહારાજાએ પોળના રાવ પર ચડાઈ કરી ત્યારે બહાદુર ધીરજીએ યુદ્ધમાં મદદ કરી. ચાંદણીના જાગીરદારી વારસો અને ધીરજીના વિવાદમાં લાલજીએ ધીરજીનો પક્ષ લીધો; પરંતુ ટીટોઈના ઠાકોરનો દંડ જતો કર્યો તે ધીરજીને ખૂંચ્યું. અને બંને વચ્ચે મનભેદ થયો અને ધીરજી બહારવટે ચડ્યા. તે ધન ગરીબોને આપતા. ધીરજીએ ઈંડર પંથકના ગામ ભાગવા લાગ્યો તેથી ઈંડરના રાવને ખંડણી બંધ થઈ ગઈ. તેથી રાવે અંગ્રેજોનો આધાર લીધો. પરંતુ ધીરજી અંગ્રેજોથી ગભરાયો નહીં. તેણે શરણાગતિ સ્વીકારી નહીં. ધીરજીએ ગાયકવાડી ગામ ભાંગ્યાં વગેરે માહિતી આ રાસડામાંથી મળે છે. ઈ.સ. ૧૮૨૭માં ધીરજીનું મૃત્યુ થયું.

આ ઉપરાંત સુણસરના તલાજી ઠાકોરનો રાસડો વગેરેના આવા રાસડાઓમાંથી ગાયકવાડી અને બ્રિટિશશાસનકાળના પંથક કે પરગણામાં સ્થાનિક કક્ષાએ બનેલા બનાવ વિશે જાણી શકાય.

પ્રાચીનકાળથી વર્ણવ્યવસ્થા પર આધારિત સમાજમાં મધ્યકાલીન યુગ અને અર્વાચીન યુગમાં અનેક નાની-મોટી જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિમાં વહેંચાઈ ગયો. સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમો, સતીપ્રથા, બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ, બાળલગ્ન, બહુપત્નીત્વ, દહેજપ્રથા, વિધવાવિવાહ નિષેધ જેવાં કુરિવાજોમાં ફસાયેલો હતો. સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયનીય હતી. સ્ત્રીઓના સમાજજીવનની વાસ્તવિકતા લોકગીતોમાં વર્ણાયેલી છે.

‘માડીના ચાંદલિયો ઉગ્યો નં અઈણ્યો આથમી;

માડીના ચ્યો લગણ જોઉ તમારી વાટ રે,

મોમેરા વેળા વહી જશે રે.’³

આ ગીત ઉત્તર ગુજરાતના પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ગવાય છે. આ જ્ઞાતિ ખેતી કરનારી કૃષક જ્ઞાતિ છે. અખાત્રીજના દિવસો દરમિયાન આ જ્ઞાતિમાં ખેતીનું કાંઈ કામકાજ ન હોવાથી પુષ્કળ અનુકૂળતા હતી. તેની પરંપરાગત લગ્નો વૈશાખ મહિનામાં અને મોટે ભાગે અખાત્રીજના દિવસે થયા હતા. ઉપરાંત આ જ્ઞાતિમાં પરંપરાગત રીતે વર કન્યાને રાત્રે મોચરામાં બેસાડવામાં આવે તેના થોડા સમય પહેલાં જ મોમેરું ભરવામાં આવે. (હવે તે ચાલ બદલાયો છે.) આકાશમાં ચંદ્રનું ઊગવું અને હરણી મૃગશીર્ષ નક્ષત્રનું (અઈણ્યો) આથમવું. એ ઘટના વર્ષમાં અખાત્રીજની રાત્રીએ જ બને છે. આ લગ્નગીત ‘બંધુકાવિવાહ’ તિથિ અને સમયની ગવાહી પૂરે છે.⁴ આ બંધુકાવિવાહના સમયે ૪૫ દિવસથી માંડીને દસ વર્ષ સુધીના તમામે તમામ વરઘોડિયાંને પરણાવી દેવામાં આવતા. ‘બંધુકાવિવાહ’ના લગભગ બધા જ લગ્નો બાળલગ્નો થતા.⁴ બંધુકાલગ્નનાં મૂળ તપાસવા અર્થે બારોટોના ચોપડા જોઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે દ્વાપરયુગમાં ઊંઝાપતિ અવનિપતના સમયથી આ ‘બંધુકાલગ્ન’ પ્રથા શરૂ થઈ છે. આ રીતે આ પ્રથા અતિપ્રાચીન છે, જે આજથી ૮૦-૮૫ વર્ષ પહેલાં સુધી ચાલુ હતી. પછી વિ.સં. ૧૯૭૭માં આ બંધુકાલગ્ન પ્રથા લુપ્ત થઈ.⁵

‘ ચાંદામામા, ચાંદામામા સાસરે ન જઈએ,

સાસરે જઈએ તો મારી સાસુડી સંતાપે.

નખ જેટલી નણદલ મારે માથે છાણાં થાપે,

ડોળ વગરનો દિયર મને ટુંકારે બોલાવે.’⁶

મહેસાણા જિલ્લામાં ગવાતા આ ગીતમાં સ્ત્રીની વેદના રજૂ થઈ છે. બાળલગ્નનો ભોગ બનેલી કન્યા સાસરામાં શું વેઠવું પડે છે, તેની કથની ચાંદામામાને કહે છે. મધ્યકાલીન યુગમાં ચાંદામામા વિના તેની કથની સાંભળે તેવું પણ કોણ હતું? જે તત્કાલીન સમાજજીવનની સ્થિતિ દર્શાવે છે.

‘ બાર વરહની કન્યાને અઢી વરનો વોર રે,
કુંવારી અતીને મું તો બાર બાર ટીલડી સોડતી રે
મરજે મારી વડહાળી મારી સેલ તોડી આવી રે
વડહાળી હૂં કરે? મારા લખિયા એવા લેખ રે
પાણીડાં હાલુ તો રાંડનું વોહે વોહે આવે રે.’^૯

પહેલાંના સમયમાં કજોડાં લગ્ન થતાં ત્યારે બાર વરસની કન્યા સાથે અઢી વર્ષના વરને પરણાવેલી કન્યાના પ્રશ્નો છે. અઢી વરહનો વર તોફાન કરે છે ત્યારે પત્ની તેને મારે છે અને એ રોવા લાગે તો તેને છાતીએ ચાંપી છાનો રાખે છે. એમાં દોષ વડવાળીને નહિ દેતા પોતાના નસીબને આપે છે.

‘ખેરવાડામાં વાવડી ગુડાય’ લોકગીતમાં ‘બહુપત્નીત્વ’ પ્રથાનું ચિત્ર સર્જાય છે. આ ગીતમાં પતિને કામે ધકેલતી સ્ત્રી પોતાના તેમજ શોક્ય માટે ઘરેણાં મંગાવે છે. આ સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઊંચું છે. આદિવાસી સમાજના લોકગીતોમાં તેમના સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવે છે.

‘કાંચલડીમાં કંકોડીને વાટકીમાં પાણી,
નાનો વર નવરાવવા બેઠી સમડી લઈ ગઈ તાણી,
લાલ કેમ કરીએ?’^{૧૦}

ઉત્તર ગુજરાતમાં ગવાતા આ ગીતમાં બાળલગ્ન, કજોડાંનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય છે.

‘વીરા ટીલડીઓ કોની કાજ ઓરો છો?
બેની ટીલડીઓ તારી કાજ ઓરું છું.
હું સાસરિયે નઈ જાઉં
સાસુ સોનાના મોર માગે છે.’^{૧૦}

પાટણના વાઘરી(દેવીપૂજક) સમાજમાં ગવાતું આ ગીત છે. દરેક સમાજમાં ‘દહેજપ્રથા’ હોય છે. એના કારણે સ્ત્રીઓને ખૂબ મુશ્કેલી પડે છે. સાસરી તરફથી વધારે દહેજ માંગવામાં આવે છે. તેની વ્યથા રજૂ કરતું ગીત છે.

‘બાજરિયે રેણો લાગી રે, બારા રે પરનું બાજરિયું,
સુતારી શાને મુઓ રે, બારા રે પરનું બાજરિયું.
માંડવડી ઘડતાં મુઓ રે, બારા રે પરનું બાજરિયું.’^{૧૧}

આ ‘બાજરિયું’ લોકગીત પાટણવાડામાં ગવાય છે. જેમાં સમાજની વ્યવસાયિક જ્ઞાતિનું નિરૂપણ છે. જેમાં સુથારી, રંગારી, કુંભારી વગેરે શાને મૃત્યુ પામ્યા.તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

‘સોમી નદીઓની તેડે સાંઢો ચરે,
રૂડા કંકુડા હાટે તોળાય રે,
વિવા આયા ઢુંકડાં.’^{૧૨}

મધ્યકાલીન સમયમાં વણઝારા પોતાની પોઠો કે સાંઢો ઉપર માલસામન લાદીને એક ગામથી બીજે ગામ વેચવા જતા. ગામના પાદરે પડાવ નાખતા. ત્યાં આવીને ગ્રામજનો જરૂરિયાત મુજબ વસ્તુઓ ખરીદતા તેનું આ ગીત છે.

‘લેબળો ઊગ્યો ચુંવાળમાં,
લેબળી ઊગી રે લીલૂડી રે રેતમાં.’^{૧૩}

ચુંવાળ અને ડીસા આસપાસના પ્રદેશમાં વસવાટ કરતી માનવીની ખાસિયતો દર્શાવે છે. ચુંવાળના પુરૂષો લીંમડા જેવા મજબૂત અને ડીસા આસપાસના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ લીંમડી જેવી નાજુક હોય છે.

‘બાઈજી ! ખાખરિયા ફૂવા નં પોણી
નઈ ભરું રે લોલ.’^{૧૪}

કડી આસપાસનો પ્રદેશ ‘ખાખરિયા ટપ્પા’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ખાખરિયા ટપ્પામાં જેનું સગપણ થયું છે તે યુવતી ત્યાંનું પાણી ભરવા સહમત થતી નથી અને સગપણની મોજડી ને બંગડી પાછી મોકલી વેર વાળવા કહે છે.

‘છેલાજી રે...

મારે હાટું પાટણથી પટોળાં મોંઘા લાવજો,

એમાં રૂડા રે મોરલિયા ચીતરાવજો.^{૧૫}

ઉત્તર ગુજરાતની ભાતીગળ ઓળખને સમાવી બેઠેલા આ લોકગીતમાં પાટણ કેન્દ્રમાં છે. પાટણમાં પટોળાં સાડી સાળવી જ્ઞાતિના લોકો બનાવે છે. પાટણના પટોળાં પ્રસિદ્ધ છે. આ લોકગીતમાં સ્ત્રી પોતાના પતિને પાટણથી પટોળાં લાવવાનું કહે છે. આમાં પ્રણયજીવન કે દામ્પત્યજીવનનો મધુર ભાવ રહેલો છે.

‘કોના પારકે તે ઓટે ન બેસીએ,

કોના ઓટા મેલાવશે રોટ રે લોલ.^{૧૬}

મહેસાણા જિલ્લાના રબારી જ્ઞાતિમાં ગવાતું ગીત છે. જેમાં સ્ત્રી પોતાના પતિને પારકે ઓટલે બેસીએ નહીં. પારકા ઓટલા તો રોટલા મેલાવશે. જેમાં સ્ત્રીનું બુદ્ધિચાતુર્ય જોવા મળે છે.

‘જત જોયો લ્યા માળવો રે,

વળત લૂંટીશ ગુજરાત,

મારું લેરિયું લ્યા દરજીડા.^{૧૭}

આ લોકગીતમાં ઈ.સ. ૧૨૯૮-૯૯ આસપાસ અલાઉદ્દીન ખીલજીના ગુજરાત પરના આક્રમણની ઘટનાના ઐતિહાસિક અંશો જોવા મળે છે. જેમાં જતાં માળવા અને વળતાં ગુજરાત પર આક્રમણ કરવાનો નિર્દેશ છે.

‘આઈ આઈ ઝાલાવાડી જોન, પિયોર મારું મેવાસી,^{૧૮} આ ગીતમાં ઉત્તર ગુજરાતના ધોંધાર, કાકરેસી, દોતોર, ચુંવાળ પંથકના ઉલ્લેખો છે. ‘ભાઈ સોનીડા તું મારો વીર, આજ માર કડલાં લાવે હો રોમ.^{૧૯} લોકગીતમાં સોની, મણિયાર, મોચી વગેરે જ્ઞાતિના વ્યવસાયનું નિરૂપણ છે.

આમ, ઉત્તર ગુજરાતમાં સમાજજીવન સાથે સંકળાયેલા પરિવારના, દામ્પત્યજીવનના, જ્ઞાતિના વ્યવસાયના ઉલ્લેખવાળા, સામાજિક, ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક ઘટના કે માહિતીના, પ્રદેશ કે સ્થળનું મહત્વ ધરાવતા વગેરે લોકગીતો મળી આવે છે. જે ઉત્તર ગુજરાતના સમાજ અને સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે.

ઉપસંહાર :

ઉત્તર ગુજરાત એ લોકસંસ્કૃતિનું સંગમતીર્થ ગણાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કરતી જ્ઞાતિ, સમાજની રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વાસ્તવિકતા લોકગીતોમાં જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓના સમાજિક જીવન સાથે સંકળાયેલા બાળલગ્ન, કજોડાં, દહેજપ્રથા, બહુપત્નીત્વ પ્રથાને કારણે સ્ત્રીઓની વેદના વર્ણવતા લોકગીતોમાં તત્કાલીન સમાજનું સાચું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. સમાજજીવન પર થતા અત્યાચારો અને વ્યથા જાણી શકાય છે. સામાજિક પરિવર્તનની સાથે મૌખિક પરંપરાના લોકગીતોમાં પાઠાન્તર જોવા મળે છે. આવા પાઠાન્તરના કારણે લોકગીતો સચવાયા છે. સંશોધકે સાચા પાઠની પસંદગી કરી તપાસવાની હોય છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી રાજાઓના ઇતિહાસ જાણી શકાય છે, પણ પ્રજાજીવનનો સાચો ઇતિહાસ લોકગીતોમાંથી જાણી શકાય. લોકગીતો એ માનવીના ભૂતકાળને પુનઃજાગૃત કરે છે. આમ, ઉત્તર ગુજરાતના ઇતિહાસ જાણવાના સાધનો તરીકે લોકગીતો મહત્વના ગણાય.

પાદનોંધ અને સંદર્ભસૂચિ :-

૧. ચૌધરી રમેશ., ‘ઉત્તર ગુજરાતના આંજણા’, કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, નવેમ્બર ૨૦૧૭, પૃ.૩૨
૨. જાની બળવંત, પટેલ અમૃત અને રોહડિયા અંબાદાન (સંપા.), ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ’ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, જૂન ૨૦૦૮, પૃ.૧૬૯
૩. પટેલ અમૃત., ‘ઝમરખ દીવડો’, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૧૦, પૃ.૧૨
૪. એજન, પૃ.૧૨
૫. એજન, પૃ. ૩૮-૩૯
૬. પટેલ અમૃત., ‘વેદકાળથી મા ઊમિયાની પૂજા અને પ્રાચીન નગરી ઉમાપુર-ઊંઝા’, પૃ.૪૯
૭. ‘મહેસાણા જિલ્લાના લોકગીતો’, ગુજરાતી લોકસાહિત્ય. માળા: મણકો ૭ અને ૯, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, ૧૯૬૮
૮. પટેલ પ્રભુદાસ., ‘અરવલ્લીની લોકસંપદા’, ૨૦૦૯
૯. મફત રણેલાકર, ‘ઢોલૈયા ધડૂક્યા લાડી’, લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, ૧૯૯૦
૧૦. ‘પટ્ટણી વાઘરીનાં લોકગીતો’, સંપા. રાજન શકરાભાઈ પટ્ટણી, પૃ. ૨૦૪ થી ૨૧૨

૧૧. ‘પાટણવાડાનાં લોકગીતો’, સંપા.રાજન શકરાભાઈ પટ્ટણી, પૃ.૨૦૦ થી ૨૦૩
૧૨. પટેલ અમૃત, ‘ઝમરખ દીવડો’, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ, પ્ર.આ.૨૦૧૦, પૃ.૯૨
૧૩. પટેલ અમૃત, ‘કંકુ રે વાયુ’, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ, પ્ર.આ.૨૦૧૦, પૃ.૧૮
૧૪. એજન,પૃ.૨૪
૧૫. પટેલ અમૃત,(સંપા.), ‘લોકસાહિત્ય તત્વ અને તંત્ર’, પ્ર.પોતે, પ્ર.આ.૨૦૧૪, પૃ.૧૦૩
૧૬. ‘મહેસાણા જિલ્લાના રબારીના લોકગીતો’, સંપા.ગોવિંદ રબારી, પૃ.૨૯૪
૧૭. પટેલ અમૃત, ‘કંકુ રે વાયુ’, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ, પ્ર.આ.૨૦૧૦, પૃ.૨૯
૧૮. એજન,પૃ.૮૩-૮૪
૧૯. એજન,પૃ.૧૦
- હસુ યાજ્ઞિક.,(સંપા.), ‘ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં કથાગીતો’, ગુ.સા.અકાદમી,ગાંધીનગર, દ્વિ.આ. ૨૦૧૮
- હસુ યાજ્ઞિક.,(સંપા.), ‘ગુજરાતી લોકસાહિત્ય’, ગુ.સા.અકાદમી,ગાંધીનગર, દ્વિ.આ. ૨૦૧૮
- ભરત પરમાર,‘ઉત્તર ગુજરાતનું ગ્રંથસ્થ લોકસાહિત્ય:એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન’,૨૦૧૨